

EL PATRIARCAT DE CONSTANTINOBLE ABANS I DESPRÉS DEL 1453

Sebastià JANERAS

Original rebut: 22/09/2016
Data d'acceptació: 15/10/2016

Adreça: Bailèn 161, S/A, 1a
08037 BARCELONA
E-mail: sjaneras@gmail.com

Resum

Aquest treball examina, primer, la situació del patriarcat de Constantinoble abans de la caiguda de la capital de l'Imperi Bizanti, l'any 1453, i les seves relacions amb l'Església de Roma, sobretot a través dels concilis de Lió (1274) i de Ferrara-Florència (1438-1439) i, després del 1453, la seva situació i la seva condició d'etnarca de la comunitat grega ortodoxa dins de l'Imperi Otomà. Alhora sorgeix progressivament un altre centre important de l'Ortodòxia, Moscou, convertit en patriarcat el 1589 i proclamat com a «tercera Roma». Modernament, després de la caiguda del comunisme, el patriarca de Constantinoble dins l'estat turc continua en situació precària, mentre que l'Església russa, el patriarcat de Moscou, ressorgeix amb força i amb aspiracions hegemòniques en front del patriarcat ecumènic.

Paraules clau: Patriarcat de Constantinoble, Patriarcat de Moscou, Roma, Concilis de Lió i de Florència, 1453, Imperi Otomà.

Abstract

This article examines first of all the situation of the patriarchy of Constantinople before the fall of the capital of the Byzantine Empire in 1453, and its relations with the Church of Rome, especially through the Councils of Lyons (1274) and Ferrar-Florence (1438-39) and, after 1453, the situation and the ethnarch status of the Greek Orthodox community within the Ottoman Empire. There then gradually emerged another important centre of Orthodoxy, Moscow, which became a patriarchy in 1589 and was proclaimed as the 'third Rome'. In modern times, since the fall of communism, the situation of the Patriarchy of Constantinople within the Turkish state has been precarious, while the Russian Church,

the patriarchy of Moscow, has re-emerged in strength and with ambitions to take overall control in opposition to the ecumenical patriarchy.

Keywords: *Partriarchy of Constantinople, Partriarchy of Moscow, Rome, Councils of Lyons and Florence, 1453, Ottoman Empire.*

Amb aquest títol voldria fixar-me en els avatars que van acompanyar el patriarcat ecumènic en el període que va des de la dominació llatina i catalana a Orient fins a la caiguda de Constantinoble i les seves conseqüències, que arriben fins a l'actualitat. També, el símbol d'identitat que aquest mateix patriarcat significà, enfront de l'Església d'Occident, d'una banda, i de l'Imperi Otomà, de l'altra.

La presa de Constantinoble pels llatins de la IV Croada, l'any 1204, a més del que significà per a l'Imperi Bizantí, pot ser considerada com un dels fets més importants, si no el que més, en la qüestió de la separació entre l'Església de Roma i la de Constantinoble.¹ Abans hi havia hagut la data, esdevinguda tòpica, del 1054, quan els legats papals dipositaren damunt l'altar de Santa Sofia l'excomunió contra el patriarca Miquel Cerulari i aquest i el seu Sínode, com a resposta, excomunicaren els legats papals.²

Abans encara ja hi havia hagut esdeveniments que anaven produint l'allunyament mutu, l'*estrangement*, en paraules del P. Congar, entre les dues parts de l'Església única, i després en vindrien d'altres, fins i tot de més importants. Esmentem de passada les lluites iconoclastes, amb la incomprensió per part d'Occident, que arriba a condemnar àdhuc el II Concili de Nicea, VII ecumènic, o la coronació imperial de Carlemany, pel Nadal de l'any 800. I simultàniament sortia a la palestra la qüestió del *Filioque*, que trobarem en parlar dels concilis de Lió i de Florència. Occident, més concretament, el III Concili de Toledo, del 589, gosa introduir, unilateralment, un afegit (*Filioque*, és a dir, que l'Esperit Sant procedeix del Pare i del Fill) al símbol de fe establert pel concili ecumènic de Constantinoble del 381. Aquest afegit apareixerà al llarg de les discussions entre grecs i llatins, amb l'agreujant, contrari a la realitat, que els llatins recriminaran als grecs l'haver suprimit el *Filioque* del Credo.³

Quan la Companyia Catalana arriba a Bizanci, el 1303, la ciutat ja ha estat reconquerida als llatins per Miquel VIII Paleòleg, el 1261, i el patriarca

1. Cf. P. PLATTI (ed.), *The fourth Crusade revisited*, Ciutat del Vaticà 2008.

2. Cf., entre altres, A. MICHEL, *Humbert und Kerullarios*, Paderborn 1930; Y.-M. CONGAR, *Cristians ortodoxos*, Barcelona: Estela 1963.

3. Per a un estudi històric i teològic sobre el *Filioque* vegeu: «El *Filioque*: ¿Un tema que divideix a la Iglesia? Declaración de acuerdo de la Consulta Teológica Norteamericana Ortodoxo-Católica», *Diálogo Ecuménico* 38 (2003) 359-388. També: A. E. SIECIENSKI, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*, Oxford University Press 2010.

ha recuperat la catedral de Santa Sofia. Però l'ocupació llatina hi ha deixat fortament la seva empremta, entre altres coses amb la creació del patriarcat llatí de Constantinoble, que tenia llavors vint-i-dos arquebisbats. Aquest títol patriarcal llatí ha tingut titular fins als temps moderns.⁴

Abans, també, de l'arribada dels almogàvers s'havia reunit, l'any 1274, el II Concili de Lió, que volia ser un intent d'unió de les dues Esglésies.⁵ Qui realment volia la unió amb Roma era l'emperador Miquel, perquè hi veia una defensa enfront de l'amenaça de Carles d'Anjou. Roma, per la seva banda, volia, amb la unió, sotmetre l'Església grega a les doctrines d'Occident i, sobretot, a la jurisdicció papal. Era tant cosa de l'emperador, que, atès que el patriarca Josep I s'hi oposava, Miquel el féu retirar-se temporalment a un monestir i envià a Lió l'antic patriarca Germà III i alguns altres emissaris, entre els quals el logoteta Jordi Akropolitis. El 6 de juliol, en la quarta sessió, el papa manifestà la seva alegria per la presència dels grecs, que venien —deia— amb plena llibertat a sotmetre's a l'obediència de l'Església de Roma sense exigir cap compensació temporal, cosa que, evidentment, no era pas certa per part de l'emperador bizantí. El logoteta Jordi hi llegí l'anomenada professió de fe de Miquel Paleòleg. De fet, enmig de la seva carta, l'emperador hi repetia la professió de fe que li havia enviat el papa i en la qual, naturalment, es professava que l'Esperit Sant procedeix del Pare i del Fill. El logoteta digué encara: «Em sotmeto, en nom del meu senyor i en nom meu personal, a l'obediència de l'Església romana, el primat de la qual reconec, tal com s'ha definit en els textos esmentats».

Per a humiliació dels grecs, en l'acte de clausura, l'antic patriarca Germà i el metropolita Teòfanos foren col·locats després dels cardenals. Una humiliació que tingué el seu punt culminant quan, en cantar el Credo, primer en llatí i després en grec, la frase *que procedeix del Pare i del Fill* fou repetida dues vegades.

Aquesta humiliació, presentada com a unió, no fou acceptada pel poble, tenint al capdavant i com a referent el patriarca Josep, que va jurar de no consentir mai a la unió i féu fer als seus el mateix jurament. Això li costà la deposició i la seva substitució per Joan Bekkos, convertit a la causa del *Filioque*. Aquest, en 1277, convocava un sínode a l'església de les Blaquernes, per a corroborar la unió. Miquel pronuncià la mateixa professió de fe que el

4. A l'*Anuario Pontificio* de 1947 encara hi figurava amb el nom de la persona que ostentava aquest títol; en el de l'any 1950 hi figurava el títol, però vacant; en el de 1967, finalment, va desaparèixer definitivament el títol de patriarca llatí de Constantinoble.

5. Sobre aquest concili, vegeu H. WOLTER – H. HOLSTEIN, *Lyón I y Lyón II* (Historia de los concilios ecuménicos 7), Vitoria 1979.

logoteta havia proclamat a Lió i reconegué el primat de la seu romana. Però aquests actes provocaren revoltes per part dels contraris a la unió, amb una forta repressió per part de la policia imperial. En 1282 l'emperador Miquel moria, excomunicat pel nou papa Martí IV, favorable a Carles d'Anjou, i detestat pels seus súbdits contraris a la unió. De fet, l'Església grega li negà la sepultura, i fou sebollit d'amagat en un monestir de la Tessàlia.

El seu fill Andrònic, que havia de rebre pocs anys després els almogàvers, denuncià la unió, que havia hagut d'acceptar amb el seu pare, i alliberà els antiunionistes empresonats. El patriarca Joan Bekkos fou destituït i el vell antic patriarca Josep tornà per un any i reconcilià, com diuen les cròniques, les esglésies contaminades per la presència dels llatins. Bekkos acabà els seus dies a la presó l'any 1297. La seu ecumènica, mentrestant, fou ocupada, després del parèntesi de Josep I, per Gregori de Xipre, el qual, bon teòleg i defensor de la doctrina ortodoxa entorn de la processió de l'Esperit Sant, havia mantingut fortes polèmiques doctrinals amb Joan Bekkos. Durant el seu patriarcat, en 1285, tingué lloc un sínode a les Blaquernes que rebutjà oficialment la unió proclamada a Lió.

Aquí és bo de fer notar una cosa que valdrà per sempre: en totes aquestes polèmiques doctrinals i religioses no es parla mai de catòlics i ortodoxos, sinó de llatins i grecs, identificant, sobretot pel que fa a aquests darrers, l'ètnia, la nació, amb l'Església, amb la forma específica de cristianisme.⁶

El segle XIV, ocupat per la Companyia Catalana i els ducats d'Atenes i Neopàtria, és, d'altra banda, un període de polèmica entre llatins i grecs, iniciada ja en el segle anterior, que és el de l'apogeu, a Occident, de la teologia escolàstica, coneguda en bona part entre els grecs, gràcies a les traduccions de sant Tomàs, sant Agustí i sant Anselm fetes pels germans —unionistes, d'altra banda— Demetri i Pròcor Cidones. Parlant de sant Tomàs, quedarà sempre sense resposta la pregunta que hom es pot fer de com hauria anat el concili de Lió si Tomàs, que hi fou convidat, no s'hagués mort pel camí el mateix any 1274. És també un període de florida teològica i espiritual, sobretot a redós dels monestirs de l'Athos, amb la gran figura de Gregori Palamàs (1296-1359), monjo atonita i arquebisbe de Tessalònica, capdavanter del corrent hesicasta que, després d'ell, prendrà el nom de palamisme, corrent, d'altra banda, que tindrà els seus enemics també en certs sectors grecs, de formació més huma-

6. La designació «ortodoxos» en lloc de «grecs» no apareix fins al segle XVI. Cf. V. PERI, «Le vocabulaire des relations entre les Églises d'Occident et d'Orient jusqu'au XVIe siècle», *Irénikon* 65 (1992) 194-199.

nista i filollatina.⁷ Una altra figura molt destacable d'aquest període, amic de Palamàs i defensor de la seva doctrina, és Nicolau Cabàsilas († després de 1390), un mestre espiritual honorat fins i tot en la tradició espiritual catòlica.⁸ Tot això, mentre l'estat bizantí es va desfent lentament per les rivalitats internes.

El bisbe de Milet Apòstolos Vúlgaris, en un article de l'any 1989 titulat *Ὁ ἐθνάρχιος ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου* («El paper etnàrquic del patriarcat ecumènic»), diu; «Com més es debilitaven l'organització i el poder polítics, tant més s'engrandia la direcció etnàrquica de l'Església, que s'esforçava per cobrir els buits i les mancances de l'estat i per donar un to espiritual i ètnic a l'imperi, especialment els darrers segles abans de la caiguda».

Al segle xv hi ha un altre esdeveniment important en la història eclesiàstica i general: el Concili de Ferrara-Florència (1438-1439), concili d'unió, estretament vinculat, per cert, amb la gran catàstrofe del 1453, que precedí de pocs anys.⁹ Precisament per això m'estendré més llargament en els esdeveniments entorn d'aquest concili. Si després del 1453, data que significà la fi de l'Imperi Bizantí, l'Església ortodoxa representarà i haurà de defensar la identitat nacional dels grecs enfront de l'Imperi Otomà, a Florència, aquesta mateixa Església defensarà novament (recordem Lió) la seva pròpia identitat cristiana ortodoxa davant el poder i la imposició de l'Església de Roma i de l'Occident llatí.

El desig de convocar un concili per a obtenir la unió de les dues Esglésies era sentit tant per part de Roma com de Constantinoble. A Bizanci, sobretot per part de l'emperador, Joan VIII Paleòleg, pesava l'amenaça dels otomans, que lentament anaven avançant pels territoris imperials. Per part de Roma hi jugava també un paper el fet recent de la fi del Cisma d'Occident, que durant trenta-nou anys (1378-1417) havia vist dos i fins tres papes simultàniament, i la difusió de les tesis conciliaristes del concili de Constança. Martí V, el primer papa després d'aquest cisma, convocà el concili a Basilea, que fou inaugurat en 1431, amb el nou papa Eugeni IV, la primera sessió del qual, per cert, fou

7. Sobre Palamàs, vegeu J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, París 1959; *Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, París 1959; S. JANERAS, «San Gregorio Palamas y el hesicasmo», *Diálogo Ecuménico* 43 (2008) 253-276.
8. Cabàsilas és autor de dues obres molt importants: *La vida en Crist* (Clàssics del Cristianisme 42), Barcelona 1993, i *Explicació de la Divina Litúrgia*, edició i traducció francesa (Sources chrétiennes 4 bis), París 1967.
9. Vegeu els volums dedicats a aquest concili publicats pel Pontificio Istituto Orientale de Roma: *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores*, 11 vols., Roma 1940-1977. L'estudi més important és el de J. GILL, *The Council of Florence*, Cambridge 1959. Cf. també G. HOFMANN, «Die Konzilsarbeit in Ferrara», *OCP* 3 (1937) 110-140; 403-445; «Die Konzilsarbeit in Florenz», *OCP* 4 (1938) 157-188; 372-422.

presidida pel català Joan de Palomar, ardiaca de Barcelona. Davant la manca de participants i davant la defensa de les tesis conciliaristes per part d'alguns bisbes, el papa en decretà la dissolució i el trasllat a una altra ciutat. És curiós que en les disputes entre els dos bàndols (papa i bisbes de Basilea) sobre el lloc del concili, Joan VIII, l'emperador cismàtic als ulls de Roma, intentà de posar pau entre ells; com podia l'Església llatina, es preguntaven els grecs, pretendre de fer la unió de les Esglésies, si ella mateixa estava tan dividida? El patriarca ecumènic Josep II escrivia als pares conciliaris de Basilea: «Atès que el papa és el cap de l'Església de Roma i d'Occident, la seva presència és absolutament necessària.»

Finalment, després que hom hagués pensat en Constantinoble, la ciutat escollida fou Ferrara.¹⁰

El 27 de novembre de 1437, els grecs, uns set-cents, s'embarcaven en galeres posades a disposició pel papa, però no arribaren a Venècia fins al 8 de febrer de 1438, després de més de dos mesos d'una penosa travessia. Entre les moltes dificultats que sorgiren durant el viatge, hi havia el perill dels pirates i corsaris. De fet, segons la crònica del gran eclesiarca de Constantinoble Silvestre Siròpulos, que participà en el viatge i en el concili, quan les galeres eren prop de Gaiduronisi, una illa al nord-oest del Cap Súnion, hi havia allà galeres catalanes que reconegueren la galera imperial i es disposaven a abordar-la a l'alba. Algú d'entre els corsaris catalans, però, els féu canviar de parer i renunciaren a l'empresa. I Siròpulos conclou: «Hi hagué, certament, una assistència de Déu, car els nostres saben com en podien estar, d'armats aquells qui eren a bord. Inútil de parlar-ne. Vam saber aquests detalls al cap d'un temps a Florència, per un home de Rodes que, trobant-se llavors presoner dels catalans, havia fugit de nit i es trobava allà al mateix temps que nosaltres.»¹¹

A Venècia, els grecs quedaren meravellats de la ciutat i, molt especialment, de la basílica de Sant Marc que, tot i ser de ritu llatí, estava inspirada en l'església dels Dotze Apòstols de Constantinoble. Els bizantins s'hi podien trobar còmodes i de gust, si no fos pels tresors de Sant Marc, robats a Constantinoble pels croats de 1204, especialment la famosa Pala d'Oro, «motiu de glòria, de joia i de plaer per a qui la posseeix —escriu Siròpulos—, però motiu d'abatiment, de tristesa i de consternació per a qui n'ha estat desposseït.»

10. De Basilea, doncs, el concili passà a Ferrara (1438-1439); després a Florència (1439-1442) i, finalment, a Roma (1443-1445).

11. Les seves memòries han estat editades, en grec i amb traducció francesa, per V. LAURENT, en la sèrie *Concilium Florentinum*, vol. IX, Roma 1977.

El 27 de febrer de 1438, Joan VIII, amb cent cinquanta persones, marxa cap a Ferrara, on arriba el 4 de març. El patriarca Josep, per manca de vaixell disponible, marxa més tard i arriba a Ferrara el dia 6. No desembarca, però, fins que, el dia 8, queda resolt que serà rebut pel papa d'igual a igual, sense que li hagi de besar el peu, com manava el cerimonial pontifici. Noves qüestions sorgeixen encara abans de començar el concili. Per als llatins, és lògic que presideixi el papa i que els grecs tinguin un rang inferior. Ni l'emperador no accepta aquesta situació. A Orient, diu, des de Constantí, és l'emperador qui presideix els concilis ecumènics; si no es fa ara així, el papa li fa una injúria. Després de llargues discussions, de mesurar mil·limètricament les distàncies entre un grup i l'altre, quedà fixada la col·locació. Els llatins, tot al llarg del costat sud, a la dreta del papa; els bizantins, al llarg del costat nord, de cara als llatins i a l'esquerra de l'emperador. Presidia, al centre, entre papa i emperador, el llibre dels Evangelis.

El dia 9 d'abril, finalment, es pogué obrir el concili, a la catedral de Sant Jordi. Seguiren dies de discussió sobre els temes a tractar. Mentrestant, l'epidèmia començava a fer estralls entre la gent. Aquí els llatins jugaven amb avantatge, perquè podien sortir fàcilment a altres llocs i ciutats a respirar un aire més pur, mentre que els grecs, lluny de la pàtria, tancats com esclaus, com diu Siròpulos, es veien obligats a no moure's. L'animositat i la desconfiança planava sobre els dos bàndols. Un dia, el papa, per tal d'atreure's la bona disposició dels grecs, convidà l'emperador i un cert nombre de personalitats gregues a un àpat. Alguns refusaren d'anar-hi; d'altres, vinguts a contracor, refusaren de menjar el que els presentaven per por de ser enverinats. Els llatins, per la seva banda, acusaven els grecs de tota mena d'heretgies.

Van passar setmanes senceres en la inactivitat. S'intentava de resoldre una qüestió procedimental. Si es decidien les qüestions a base d'un vot per persona, els grecs tenien les de perdre, per tal com eren minoria. Calia, doncs, trobar una manera d'establir l'equitat en els vots. Calia, per tal que una conclusió fos acceptada, que aquesta tingués simultàniament la majoria dels vots grecs i la majoria dels vots llatins. La qüestió quedà sense resoldre, però la por circulava entre els grecs, expressada per la frase que un d'ells ja havia expressat abans de marxar de Constantinoble: «No serà un concili, sinó una condemna».

Finalment, a mitjan setembre de 1438 (deu mesos després que els grecs haguessin sortit de Constantinoble!) començaren les sessions serioses de treball. I hom començà per la qüestió del *Filioque*, que fou presentada sota dos aspectes: històric i dogmàtic. Els grecs proposaven de començar per l'aspecte històric: ¿és legítim aquest afegit, fet pels llatins, al Credo? El 8 d'octubre s'iniciaven les sessions, catorze en total, que havien de durar fins al 13 de

desembre. Obriren el foc els grecs, amb dos oradors eminents: Bessarió i Marc Eugenikós, bisbe d'Efes. El primer acabarà acceptant el *Filioque* i serà un gran defensor de la unió. El segon no afluixà en la defensa de la tradició ortodoxa. Entrà de ple en la qüestió, amb frases com aquestes: «L'afegitó és il·legítim, no s'hauria d'haver fet mai i és la causa del cisma. [...] Com en les malalties, la salut no es recupera fins que no s'ha suprimit la causa del mal. [...] Mentre subsistirà la causa del cisma, és a dir, l'afegitó al Credo, que ha destruït la pau, la pau no podrà tornar [...]». Per tant, cal suprimir el *Filioque*. Llàstima que Marc d'Efes no devia saber que, en això, estava d'acord amb els papes Adrià I i, sobretot, Lleó III, que, sis-cents anys abans, s'havien oposat a les pretensions de Carlemany d'introduir el *Filioque* en el Credo. Lleó III s'havia referit als antics concilis d'Efes i de Calcedònia que prohibien que ningú modifiqués el símbol de fe, afegint-hi o suprimint-ne algun terme. Els grecs, tant Bessarió com Marc Eugenikós, també es referien ara a aquests documents conciliars.

Els discursos i argumentacions de grecs i llatins (aquests per boca d'Andreu de Rodes i de Cesarini) s'allarguen sense resultats. Pel desembre, els grecs estan ben descoratjats: «Què hi fem aquí, parlant i escoltant xerrameques? No ens persuadiran pas i nosaltres tampoc no els persuadirem.» Cansats, sense gaires recursos ja per viure, ara s'afegeix un nou element: es parla de traslladar el concili a la ciutat de Florència, més lluny de l'Adriàtica, amb més dificultat, per tant, per poder marxar i, doncs, més a la mercè dels llatins. L'emperador força els seus a anar a Florència; no pensa pas tornar a Constantinoble amb les mans buides; a més, diu, els teòlegs grecs són perfectament aptes per a dicutar amb els llatins sobre la Trinitat; renunciar a la discussió seria declarar-se incapaços. A més, els florentins salvaran la part financera i els permetran de viure decentment. Els grecs acaben cedint i el 10 de gener es promulga la butlla del trasllat.

Durant la primera meitat de febrer van arribant els pares conciliars a la ciutat toscana, d'uns 60.000 habitants, propera ja llavors al seu apogeu cultural i artístic, governada per Llorenç de Mèdici. L'arribada dels grecs fou plasmada en frescos, vers 1469, i no sense algun anacronisme, per Benozzo Gozzoli, a l'actual palazzo Riccardi. Després de la sessió preliminar del 26 de febrer, vuit sessions plenàries se succeeixen del 2 al 24 de març. Aquesta vegada els pares conciliars es posen tot seguit a la feina, sense més dilacions. I s'entra directament sobre la qüestió doctrinal del *Filioque*, malgrat que l'aspecte històric de l'afegitó no havia quedat resolt a Ferrara. Les discussions, ara, i a diferència del Concili de Lió, seran veritablement teològiques. Els oradors seran, sobretot, del costat llatí, Joan de Montenero i, en la qüestió del primat del papa, el dominic Joan de Torquemada, oncle del cèlebre inquisidor

Tomás de Torquemada. Del costat grec, Marc Eugenikós, metropolita d'Efes i, després d'ell, quan veurà que el diàleg es fa impossible, el portaveu grec serà sobretot Bessarió, que acabarà acceptant les tesis llatines i defensant la unió.

No m'haig d'entretener en el curs i en el contingut dels raonaments teològics entorn de la doctrina sobre l'Esperit Sant. En síntesi, els grecs defensen, i Marc ho fa amb vehemència, el text del símbol de Constantinoble del 381, seguit sempre per tota la tradició cristiana oriental, segons el qual l'Esperit Sant procedeix (millor dit, té origen, ἐκπορεύεται) del Pare, mentre que els llatins diuen que procedeix del Pare i del Fill, —i van gosar, ja ho hem dit— introduir l'incís *Filioque* ('i del Fill') en el Credo, bé que, ara, a Florència, i seguint un concili del Laterà i diversos autors llatins, es digui, en l'Acta d'Unió, que procedeix eternament del Pare i del Fill, *com d'un sol principi i d'una espiració única*. Caldria dir, a més, que el verb llatí *procedere*, que apareix en l'evangeli de sant Joan i en la versió llatina del Credo, no correspon exactament, segons la tradició grega, al terme grec original ἐκπορεύεσθαι. Es discuteix també si la forma occidental del *Filioque* correspon a una fórmula ben coneguda entre els grecs: διὰ τοῦ Υἱοῦ (*per Filium*), correspondència que és admesa pels unionistes.

Marc recull la tradició dels Pares i autors posteriors, i específicament Foci, Gregori Palamàs i Gregori de Xipre i, com ells, repeteix que l'Esperit Sant procedeix únicament del Pare (ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς). El seu raonament té un to polèmic, a causa de les circumstàncies que li tocà de viure; s'havia d'oposar als llatins i als grecs unionistes que anaven cedint a la pressió d'aquells. Marc envia una carta a Jordi Skholàrios, molt dura contra els que gosen portar l'existència de l'Esperit Sant a dos principis i contra els grecs que han acceptat les tesis llatines.¹² La tradició ortodoxa, damunt la qual Marc d'Efes ha influït, fins als nostres dies, l'ha considerat com el criteri de la sana doctrina i gran herald de la veritat, i és venerat com a sant per l'Església ortodoxa.

Els grecs es van descoratjant, amb ganes de marxar aviat, per tal com les notícies que arriben de l'Imperi Bizantí són inquietants. Per a molts d'ells és un drama de consciència; acabaran cedint, sense convicció, duts pel desànim i empesos per l'emperador. Però si accepten que el *Filioque* podia haver estat necessari a Occident per les circumstàncies històriques, refusen d'incorporar-lo ells al Credo. Per la seva banda, el papa recorda que amb l'acceptació de la doctrina sobre l'Esperit Sant no n'hi ha prou; cal tocar altres temes: el pa de

12. Cf. L. PETIT, *Documents relatifs au Concile de Florence, II, Oeuvres anticonciliaires de Marc d'Éphèse* (PO XVII/2), París 1923; Id., *Marci Eugenici metropolitae Ephesi scripta anti-unionistica*, vol. X, 2 de *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptorum*, Roma 1977.

l'eucaristia (àzim —ús llatí— o fermentat —ús oriental—), el primat del papa i la qüestió de l'epiclesi.

Acceptar les tesis llatines en aquest punt de l'epiclesi és trencar amb tota la tradició d'Orient, que ve dels Pares i dels primers textos litúrgics. Era una qüestió que ni el mateix Bessarió o Isidor de Kíev —l'altre gran fautor de la unió— no podien acceptar. Finalment, aquest tema no figurarà en el Decret d'Unió. Però sí que els grecs havien de cedir encara en el tema del primat del Papa. Després d'esgotadores discussions, els grecs accepten el primat universal del papa, romanent, però, salvats —aquí hi ha un petit guany oriental— tots els drets i privilegis dels patriarques (sense que, d'altra banda, s'especifiquin quins són). Roma ha triomfat, els grecs han capitulat. Els mateixos Isidor de Kíev i Doroteu de Mitilene, no sense un regust amarg, diuen al papa: «El nostre sereníssim emperador ha volgut secundar allò que tu havies demanat, i tots nosaltres hem fet allò que tu has volgut.»

He dit abans que a Florència hi hagué, malgrat tot, autèntica discussió teològica. A Florència els esperits estaven, malgrat tot, més ben preparats que a Lió. Però no del tot. El papa Eugeni IV, un cop assolida la unió, exclamà: «Hem de donar gràcies al Déu totpoderós per una gràcia tan gran, és a dir, que tants milers de pobles reconeguïn la veritat de la qual estaven allunyats des de feia quatre-cents trenta-set anys (!) [...] Hem obtingut allò que demanàvem i reclamàvem.»

El patriarca Josep ja no veié tot això. Havia donat el seu assentiment a la unió, però el 10 de juny moria a Florència i fou enterrat a l'església de Santa Maria Novella, on se li feren les exèquies segons el ritu bizantí. Ara serà l'emperador, més encara que abans, qui representarà l'Església grega en els dies que quedaven de concili, que ja s'acostava a la fi, i en les conseqüències que se'n seguiran.

La tarda del diumenge 5 de juliol de 1439 tingueren lloc les signatures de la butlla d'unió: els grecs, a la residència de l'emperador, al palau Peruzzi, amb la presència d'una delegació de llatins; aquests, amb el papa, a Santa Maria Novella, amb assistència d'una delegació grega. Joan VIII i els principals unionistes (Bessarió, Isidor) s'havien esforçat per guanyar signatures. Dels grecs, alguns signaren convençuts, altres, per cansament i sense convicció. Un d'ells, ben significatiu, és el gran eclesiarca Siròpulos. Quatre anys més tard, recriminant-se d'haver signat, dirà: «Vaig seguir la majoria per tal de conformar-me a l'ordre i a la voluntat de l'emperador, però ara protesto que ni de pensament, ni d'intenció, no aprovo el que es va fer com si fos la sana doctrina de la nostra Església. Déu coneix les disposicions de la meva ànima; sap que no aprovo aquell acte i que no vaig signar amb plena voluntat. Que ell em perdoni.» Marc d'Efes no signà, mentre que Jordi Skholàrios

havia abandonat Ferrara per no trobar-se amb el dilema. Materialment, no hi ha cap signatura de patriarques. Josep de Constantinoble havia mort; els d'Alexandria, Antioquia i Jerusalem, impedits pels otomans d'anar a Itàlia, signaren a través dels respectius representants. No s'ha de passar per alt tampoc el fet que, pocs dies abans de la signatura, hom distribuí alguns subsidis als grecs, que no havien rebut cap paga des del mes de maig. Això serà motiu perquè més tard, a Constantinoble, es digui que les signatures havien estat comprades.

L'endemà, dilluns 6 de juliol, tingué lloc la cerimònia conclusiva a l'església de Santa Maria del Fiore, amb una gran solemnitat de la qual participà tota la ciutat en festa. Les vestimentes dels prelats, sobretot els grecs, deixaren meravellats els florentins, com ho expressa, per exemple, l'humanista Vespasiano da Bisticci. Segons Siròpulos, que també descriu la cerimònia, els cantors llatins entonaren cants d'acció de gràcies (cal suposar el *Te Deum*); «però aquestes veus melodioses, afegeix Siròpulos, ens semblaven sense significat. Després —continua— els nostres cantors entonaren la Gran Doxologia (és a dir, el *Gloria in excelsis*) i el Trisagi (Ἄγιος ὁ Θεός, ἄγιος ἰσχυρός, ἄγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς).¹³ Les actes llatines del concili es deuen referir a aquest cant quan diuen que els grecs van executar un cant molt suau.

Seguí, en aquesta cerimònia de molt llarga durada (unes sis hores!) la celebració d'una missa llatina, que Siròpulos descriu encuriosit. Acabada aquesta, tingué lloc la lectura del decret d'unió, en llatí, per boca de Cesarini, i en grec, per boca de Bessarió. Els prelats, cadascú en la seva llengua (el bisbe de Súzdal ho devia fer en rus), hi donaren el *placet*. L'original d'aquest document es conserva a la Biblioteca Laurenziana de Florència. El text hi és escrit a dues columnes, en llatí i grec, cadascuna seguida de les signatures respectives.

L'endemà, l'emperador envià alguns grecs significats: Bessarió, Isidor i Siròpulos, a demanar al papa que es pogués celebrar una Litúrgia bizantina. Tal com els grecs havien pres part a la missa llatina, ara els llatins haurien d'assistir a una Divina Litúrgia, «ja que —deia l'emperador— ara estem tots units». Els cardenals, després d'haver-ho consultat amb el papa Eugeni, van proposar que el grecs celebressin una Litúrgia privada en algun lloc, a la qual assistirien alguns cardenals per a poder fer-se'n càrrec i poder llavors

13. Sobre el Trisagi, la seva història i les seves vicissituds, cf. S. JANERAS, «Le Trisagion: une formule brève en liturgie comparée», en R. TAFT – G. WINKLER (eds.), *Comparative Liturgy fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)* (Orientalia Christiana Analecta 265), Roma 2001, 495-562.

permetre una celebració pública; altrament, ho veien molt difícil. Això, naturalment, irrità l'emperador, que renuncià a la celebració bizantina.

Nous punts de fricció entre Roma i Constantinoble. Eugeni IV volia jutjar Marc d'Efes, el principal opositor al filioquisme i a la unió, que no havia volgut signar-ne el decret i que ara Roma considerava com heretge. L'emperador, però, no pensava pas deixar Marc a la venjança dels llatins. «Ell és nostre —diu— i no pertoca pas al papa de portar-lo davant el seu tribunal particular. Si persisteix en la seva actitud, ja serà jutjat, però pels grecs, a Constantinoble.» Fricció també, pels intents de Roma d'imposar la seva autoritat en l'elecció del nou patriarca per a succeir el difunt Josep II. El papa volia imposar el seu candidat («el nostre patriarca», hauria dit el papa, segons Siròpulos), en la persona de Giovanni Contarini, patriarca llatí de Constantinoble, un home bo i ric —en paraules del papa—, que, com que era vell, duraria poc i llavors els grecs ja podrien escollir-ne un altre. Si aquesta proposta no agradava als grecs, el papa proposava que elegissin allà mateix el patriarca entre els bisbes grecs presents. L'emperador respongué secament que l'elecció d'un nou patriarca pertanyia exclusivament als grecs, i que, quan fossin a la capital bizantina, ja reunirien un sínode per a aquesta elecció. Per contra, els grecs no se'n van sortir en la qüestió dels bisbats llatins en terres bizantines, que demanaven que fossin suprimits, amb la qual cosa Roma mostraria tenir confiança en la unió. Mantenir aquesta situació era deixar el clergat grec en estat d'humiliació.

A partir del 21 de juliol els grecs abandonaven Florència camí de Venècia; l'emperador, amb el darrer grup, hi arribava el 6 de setembre. Allà, imposà que fos celebrada una Litúrgia a Sant Marc, perquè el doge la pogués veure. Els celebrants, que hi foren forçats, evitaren el contacte directe amb un altar llatí servint-se de l'*antimínsion*.¹⁴ El Credo fou cantat sense el *Filioque* i en els díptics no es féu commemoració del papa.

Finalment, el 19 d'octubre la comitiva grega marxà de Venècia, en quatre vaixells, en els quals, en paraules de Siròpulos, els prelatos hi foren encabits «com a esclaus o xerquessos». El viatge de retorn fou més penós que el d'anada, perquè ara els grecs se sentien derrotats. Després de tres mesos i mig de navegació, entraven al Corn d'Or el primer de febrer de 1440.

Hi arribaren desanimats. El mateix emperador, fautor acèrrim de la unió, no es veia amb forces per a proclamar-la. Hi influí també el fet de la mort de l'emperadriu, de la qual s'assabentà en arribar ara a Constantinoble, i que

14. Petit llenç que s'estén damunt de l'altar durant la celebració de la Divina Litúrgia. Té representat Crist dipositat a la tomba, i conté relíquies i és consagrat pel bisbe. És una mena d'altar portàtil.

l'abaté fortament i li féu descurar l'afer de la unió. Molts dignataris eclesiàstics renegaren de llur signatura al decret d'unió; només deu sobre trenta-tres la mantingueren. Cal afegir-hi un nombre reduït d'eclesiàstics de rang inferior, així com uns quants laics, cortesans, intel·lectuals, etc. Els firmants que se'n retractaven no eren pas més ben vistos que els defensors de la unió. Els monjos, sempre molt influents a Bizanci, la gran majoria del clergat i la gent del carrer, sempre susceptible a les agitacions doctrinals, cridaven que l'Ortodòxia estava en perill. Que l'Esperit Sant procedeixi o no del Fill, el poble i el baix clergat poca cosa hi entenien. Però en la unió hi veien una llatinització, una submissió a Occident. Perquè el problema no es limitava a la teologia; hi estava en joc tota la tradició ortodoxa que s'identificava amb la conservació de l'hel·lenisme, amb la salvaguarda del sentiment nacional. Acceptar la unió era perdre la pròpia identitat. La comunitat de Constantinoble estava talment dividida que els qui havien romàs a la capital miraven de mal ull els qui tornaven de Florència i tots els qui eren partidaris de la unió. Els uns no gosaven participar en els oficis celebrats pels altres. Així, per exemple, el primer diumenge de Quaresma, en què, des de l'any 843, amb el triomf sobre la iconoclàstia, l'Església bizantina celebra, precisament, la festa de l'Ortodòxia,¹⁵ els unionistes, per tal d'evitar aldarulls, es mantingueren a part de la celebració feta pels antiunionistes a Santa Sofia. En canvi, el tercer diumenge de Quaresma foren els unionistes els qui hi celebraren, amb l'absència dels altres. El mateix s'esdevingué durant la Setmana Santa, amb una assistència, per cert, molt reduïda de fidels.

Mentrestant, recordem-ho, l'any anterior havia mort a Florència el patriarca Josep II i la seu estava vacant. Dos bisbes que foren proposats, el d'Heraclia i el de Trebisonda, refusaren, el darrer, amb aquestes paraules: «La unió ha estat un acte dolent, la ruïna de la fe ortodoxa, obtinguda per la violència. He signat a contracor. M'hauria de tallar la mà.» Aquests mots reflecteixen el sentiment de molts dels qui havien anat a Florència i que, progressivament, es penedien del que havien fet.

Fou elegit Metròfan de Cízic, un dels qui mantenien la signatura. Comunicant la seva elecció, el nou patriarca demanà que en els díptics s'esmentés el nom del papa i s'apressà a dir que els costums de l'Església d'Orient no havien canviat en res: es mantenia l'epiclesi i no s'afegia el *Filioque* al text del Credo. Val a dir que al papa no li agradava que el patriarca continués dient-se patriarca ecumènic i que l'anomenés «company de ministeri». Els esforços de Metròfan per unir els grecs entre ells resultaren infructuosos i fins contra-

15. Cf. S. JANERAS, «La icona, triomf de l'Ortodòxia», *Teologia actual* 48 (2003) 51-68.

produents. Quan morí, en 1443, la confusió al si de l'Església grega era encara més gran. El partit dels opositors a Florència gaudí d'una certa tolerància fins a la mort de Joan VIII, gràcies al favor dispensat per l'emperadriu mare i a la presència a l'alta magistratura de figures com Skholàrios i Siròpulos.

El patriarca Metròfan fou succeït pel seu protosíncele Gregori Mamàs, Gregori III, que havia estat molt actiu a Florència en pro de la unió. Durant el seu patriarcat (1444-1445) tingueren lloc a Constantinoble unes discussions, sense resultat, entre un dominic i Jordi Skholàrios. Aquest era un bon coneixedor d'Aristòtil i de sant Tomàs, del qual havia traduït alguna obra al grec i del qual diu, en el pròleg d'una de les seves obres: «Oh, excel·lent Tomàs, per què el cel et va fer néixer a Occident? Nascut a Orient, no hauries defensat les desviacions de l'Església occidental [...], hauries estat el nostre mestre irreprotxable en doctrina, com ho ets encara en el terreny de la moral».¹⁶ Skholàrios havia estat a Florència un defensor de la unió, però després passà al bàndol contrari i el seu mestre Marc Eugenikós li féu prometre, abans de morir, que seria el capdavanter dels antiunionistes. Va abandonar el concili abans de la conclusió —com ja he dit— per no haver de signar.

En 1448 moria l'emperador Joan VIII, acusat de llatinisme per uns, d'indecisió pels altres. Defensor oficial de l'Església i protector obligat de la fe ortodoxa, moria amb la desconfiança de tots: fou eliminat dels díptics en la celebració litúrgica, i fins privat dels honors deguts a la seva persona. El succeí, en 1449, el seu germà Constantí XI, partidari també de la unió i, per això mateix, eliminat també dels díptics. Tenia amb ell una part de la cort, unionista —per política més que per convicció— i es girà també, com Joan VIII, vers l'Occident, però la situació de l'Imperi anava empitjorant dia a dia. Aquesta situació era considerada per tothom com un càstig del cel; pels unionistes i els llatins, perquè els decrets de Florència havien romàs sense efecte; pels antiunionistes, perquè l'Ortodòxia havia estat traïda a Florència.

L'any 1452, mentre Mehmet II feia construir la fortalesa de Rumeli Hisar, ja a la costa europea, ben a prop de la capital, i malgrat els esforços antiunionistes de Jordi Skholàrios, ara monjo amb el nom de Gennadi, el 12 de desembre era proclamada oficialment la unió en una litúrgia celebrada per Isidor de Kíev a Santa Sofia. Potser fou llavors que el megaduc Lukàs Notaràs pronuncià aquella frase que es féu cèlebre: «Més valdria veure regnar el turbant dels turcs que la mitra dels llatins». Cinc mesos més tard, la tarda del

16. Les obres de Skholàrios, sota el nom monàstic de Gennàdios, es poden veure a la PG 160. Els seus discursos al concili florentí han estat editats per J. GILL, *Orationes Georgii Scholarii in Concilio Florentino habitae*, en el vol. VIII, 1 de *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores*, Roma 1964.

dilluns 28 de maig de 1453, amb l'enemic a punt d'entrar a la ciutat, s'organitzaren processons portant les icones i cantant incessantment *Kyrie eleison*. Constantinoble n'havia vistes moltes, d'aquestes processons, segles enrere, en ocasió de terratrèmols o d'altres calamitats.¹⁷ Aquesta vegada, però, seria la darrera, i això se sentia. I a la processó hi prenien part grecs i llatins, unionistes i antiunionistes. Al caient de la tarda, la multitud es dirigí a Santa Sofia. Els grecs piadosos feia mesos que no hi entraven, per por de veure profanada la Divina Litúrgia pels llatins i els renegats unionistes. Però en aquella ocasió única i última, caigueren totes les diferències. Tothom participava dels mateixos sants misteris. La mort imminent reconciliava entre ells els grecs en aquella hora suprema.

L'endemà, dimarts, 29 de maig, queia la Polis, queia l'imperi, queia el bastió de la cristiandat contra l'infidel. Com diu un autor, en aquell dia de dol, el soldà Mehmet II liquidava definitivament la qüestió de la unió i abolia les fràgils esperances que s'havien besllumat a Florència.¹⁸

Què se n'havia fet, mentrestant, dels principals actors grecs a Florència? Ja he esmentat la mort de l'emperador Joan VIII; el seu fill Constantí XI morí en la defensa de Constantinoble (la capital de l'imperi s'inicia i es clou amb un Constantí); el patriarca unionista Gregori III s'havia refugiat a Roma; Bessarió, cardenal des del mateix any 1439 i figura eminent dels humanistes grecs a Itàlia, ja no deixà l'Occident (morí a Ravenna el 1472); Marc Eugenikós, pres per la policia imperial i internat a Lemnos, pogué retornar a la capital, on morí el 1445 (no en veié, per tant, la destrucció). Fou canonitzat molt aviat, com ja he dit. Jordi (o Gennadi) Skholàrios serà el primer patriarca després de la desfeta. D'Isidor de Kíev n'haurem de parlar més endavant.

S'havia acabat l'Imperi Bizantí i naixia ara l'Imperi Otomà, el qual, instal·lat a la mateixa capital, ara Istanbul (tot i que el nom sigui una deformació d'una expressió grega, (εις την πόλιν), pretenia ser-ne el continuador. Per una paradoxa punyent, Mehmet II esdevenia el cap de l'Orient cristià. Però si s'havia acabat l'Imperi Bizantí, si ja no hi havia emperador, el patriarcat subsistia. Ara més que mai, el patriarca serà el referent dels «romans» (ῥωμαῖοι), és a dir, dels bizantins; el patriarca serà també etnarca. Mehmet II, en efecte, més que convertir per força els cristians a l'islam, seguí la política inaugurada pels califes a Síria i Mesopotàmia, organitzant els no musulmans en

17. En aquestes processons es cantava *Kyrie eleison* o el Trisagi. El *Typikon* de la Gran Església, és a dir, de Constantinoble, recull diverses commemoracions, al llarg de l'any litúrgic, de calamitats passades, commemoracions que comportaven una processó de súplica. Les indicacions i textos es poden veure en l'edició de J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Église*, I (Orientalia Christiana Analecta 165), Roma 1962. Cf. també l'article sobre el Trisagi citat a la nota 12.

18. Cf. L. MURR NEHMÉ, *1453: Mahomet II impose la Schisme Orthodoxe*, Paris 2003.

millet o «nacions», sota l'autoritat del cap religiós. Així el patriarca grec serà el cap espiritual i etnàrquic de tots els cristians, inicialment, i posteriorment dels grecs ortodoxos, per tal com el soldà posarà un armeni com a patriarca dels cristians precalcedoninans (assiris, siríacs, coptes i armenis). Els grecs, per tant, ja no tenien un doble punt de referència, sinó que tot (el món religiós i el món nacional) es concentrava en la persona del patriarca.

Lesmentat Apòstolos Vúlgaris ho diu amb unes paraules no exemptes d'exageració patriòtica: «Enmig d'aquesta catàstrofe i aquest desengany, com de miracle, un dels dos grans estaments de Bizanci, l'Església, havia de ser cridada a agafar la tasca de la recomposició de la nació». Ell mateix, d'altra banda, qualifica aquests segles de nit fosca.

Havent fugit a Roma el darrer patriarca, Gregori III, el soldà vetllà per l'elecció del seu successor. Aquesta recaigué en un decidit adversari de la unió com era Jordi Skholàrios, ja monjo amb el nom de Gennadi, que fou el patriarca Gennadi II. Deixeble de Marc d'Efes, en fou el successor al capdavant dels antiunionistes. Mehmet hi estigué d'acord, perquè aquesta enemistat amb els llatins podia allunyar de Roma els cristians bizantins i dissuadir-los de portar ajut a la preparació d'una croada d'Occident contra els turcs. Mehmet, per tant, reconegué Gennadi com a cap espiritual i temporal de tots els cristians del seu imperi i li atorgà alguns privilegis, com ara l'exempció d'impostos per a ell i la seva cúria. De mans del soldà rebé Gennadi les insígnies del seu rang i del seu poder, tal com antany el patriarca les rebia de l'emperador.¹⁹ La vida dels patriarques, malgrat tot això, no fou fàcil. Ho podria mostrar, ja d'entrada, el fet de la seu residencial. Convertida Santa Sofia en mesquita, Gennadi tingué primerament per catedral l'església dels Sants Apòstols, que hagué d'abandonar aviat, per motius de seguretat i es retirà a la de la Pamakàristos, convertida en mesquita (Fetiye Cami) en 1581. Des d'aleshores i fins avui el patriarca resideix al barri del Fanar, nom que acabà per designar l'Església grega de Constantinoble i la societat grega (els fanariotes).

Malgrat la funció de cap espiritual, administratiu i jurídic dels patriarques, aquests es veuran sotmesos al voler dels soldans. És significativa la constatació que, si fins a l'any 1453 (dotze segles) es compten 151 patriarcats amb 135 patriarques (perquè alguns patriarques governaven en dues o tres ocasions), des de 1453 fins avui (546 anys), trobem 173 patriarcats i 112 patriarques. I, en els primers cinquanta anys de dominació turca (1453-1504), 20 patriarcats i 13 patriarques.²⁰ I és que al llarg d'aquests segles hi ha una

19. Això queda plasmat en un mosaic a l'entrada de la seu del patriarcat, al Fanar, a Istanbul.

20. Vegeu la llista dels patriarques de Constantinoble en A. PALMIERI, «Constantinoble (Église de)», en *DThC* III/2 (1938) 1307-1315.

sèrie de dimissions, de deposicions, de retorn al tron patriarcal, d'eleccions simoníiques, etc. Per a l'elecció de Simeó I, els notables de Trebisonda pagaren 1.000 peces al soldà per tal d'evitar l'elecció de Marc II. Així s'introduí el costum de pagar un cànon, anomenat *petzi*, per a l'elecció del patriarca. Per cert, durant el patriarcat de Simeó I tingué lloc el concili de 1484 que va rebutjar oficialment la unió de Florència.

El paper etnàrquic dels patriarques no sols els donava privilegis; també podia ser causa de deposició o de persecució. Joasaf II fou depositat sobretot per haver reoconegut a Ivan IV el terrible el títol de tsar. Referent etnàrquic, algun patriarca podia no ser-ho eclesialment, per les seves doctrines. És el cas del patriarca Ciril Lúkaris, que, per estrany que pugui semblar, professava doctrines calvinistes en la seva *Confessió de fe*. L'Església ortodoxa hi reaccionà. El gran Pere Mohila, metropolita de Kíev li contestà amb una *Confessió ortodoxa*, tinguda després com un dels monuments doctrinals de l'Ortodòxia.²¹ I Ciril Lúkaris fou condemnat per diversos sínodes de Kíev, Xipre i Jerusalem. Però Ciril morirà estrangulat sota l'acusació de complotar contra el govern turc.

Entre altres patriarques i jerarques que també seran executats, cal destacar el cas conegut del patriarca Gregori V, que ocupà el tron patriarcal tres vegades (la darrera en 1818). Tot i haver excomunicat, forçat pels turcs, la *Filikí Heteria* (que, de fet, però, sostenia secretament), fou pres per la multitud i arrossegat fins al Fanar, on fou decapitat i el seu cap penjat a la porta del patriarcat el 10 d'abril de 1821, on romangué exposat durant deu dies. El seu successor, Eugeni de Pisídia (1821-1822), hagué de passar pel davant del seu cadàver per anar al Serrall a demanar la confirmació del soldà.²² D'esperit afable, Eugeni intentà, exercint les seves funcions etnàrquiques, de restablir l'harmonia entre la Sublim Porta i el patriarcat ecumènic, perquè d'aquestes relacions depenia la seguretat dels cristians de l'Imperi Otomà. Això no li estalvià que fos pres per la xusma, que, havent-lo colpejat durament, li arrancà un a un els pèls de la barba. En moria pocs mesos després.

No podem deixar d'esmentar que, enmig d'aquests segles obscurs, durant els quals el pensament teològic queda, pràcticament, somort, al segle XVIII hi

21. L'edició del text llatí original, amb una traducció francesa, ha estat feta per A. MALVY – M. VILLER, *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, métropolitaine de Kiev (1633-1646)* (Orientalia Christiana 10), Roma 1927. Cf. S. JANERAS, «L'Esperit Sant en la *Confessio orthodoxa* de Pierre Moghila» en J. BUSQUETS – M. MARTINELL (eds.), *Fe i teologia en la història. Estudis en honor del Prof. Dr. Evangelista Vilanova*, Barcelona 1997, 345-353.

22. Un monument, en forma de porta, a l'entrada de la seu del patriarcat, al Fanar, recorda aquests fets.

ha una revifalla espiritual molt important a redós del Mont Athos, on destaca la figura de Nicodem l'Hagiorita. Ell, amb la col·laboració del metropolita Macari de Corint, publicà l'obra, esdevinguda cèlebre, coneguda amb el nom de *Filocàlia* (Φιλοκαλία, «amor de la bellesa», o «amor del bé»), que és un recull de textos espirituals dels Pares i dels antics monjos, especialment de la tradició hesicasta. L'obra, editada per primera vegada a Venècia en 1782,²³ fou traduïda a l'eslau eclesiàstic (amb el nom de *Dobrotoliúbie*, «amor del bé») per un altre monjo atonita, Paissi Velitxkovski († 1794). Publicada en 1793, tingué una gran difusió a Rússia, on posteriorment fou traduïda ja al rus.²⁴

El patriarca era, he dit, etnarca dels cristians ortodoxos de l'Imperi Otomà. Per tant, també dels cristians ortodoxos dels antics regnes de Sèrbia i de Bulgària, la qual incloïa la Moldovalàquia. Tot i que, segles enrere, Sèrbia i Bulgària ja havien estat patriarcats independents, ara, en 1766, Constantinoble suprimeix el patriarcat serbi de Peč, bé que en 1879 en reconeixerà l'autocefàlia (en 1920 esdevindrà, finalment, patriarcat). En 1767 l'Església de Bulgària fou unida a Constantinoble, però al segle XIX, en una revolta contra el Fanar, es constituirà en exarcat autònom, que serà excomunicat per Constantinoble, fins al 1945.

El patriarca era etnarca també, naturalment, dels grecs de l'Hèl·lade. I Grècia iniciava, el 1821, la seva reconquesta, la guerra d'alliberament del jou turc.²⁵ I en aquesta guerra alliberadora l'Església hi tingué també una bona part. De fet, a l'inici hi trobem el metropolita Germà de Patres. I molts clergues i monjos, àdhuc de l'Athos, hi participaren activament. Uns quaranta anys abans, el monjo Cosme d'Etòlia (Κοσμάς ὁ Αἰτωλός), del monestir atonita de Filotheu, havia recorregut Grècia predicant i, en 1779, fou penjat pels turcs, acusat de ser instrument dels russos i d'instigar els grecs a la rebel·lió. Considerat ἔθναπόστολος per l'Església grega, fou canonitzat en 1961. D'ell són aquestes paraules: «Tres-cents anys després de la resurrecció de Crist, Déu ens envià sant Constantí i va consolidar el regne cristià, i els cristians mantingueren el regne durant mil cent-cinquanta anys. Després Déu el va prendre als cristians i va portar el turc durant tres-cents vint anys. I, per què Déu va portar el turc i no un altre poble? Per al nostre propi bé, perquè el turc

23. N'hi ha una edició moderna: *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*, 5 vols., Atenes 1982-1986. Una bona part dels textos d'aquesta obra han estat traduïts al català en el volum *Filocàlia* (Clàssics del Cristianisme 50), Barcelona 1994.

24. La traducció, en cinc volums (1877-1889) és obra de Teòfanos el Reclús (1815-1894).

25. Cf. CH. YANNARAS, *Η νεοελληνική ταυτότητα*, Atenes 1983; D. G. METALLINOS, *Τουρκοκρατία. Οἱ ἔλληνες στὴν ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, Atenes 1988.

ens fa mal al cos, però els altres pobles ens van fer mal en la fe».²⁶ Se sent en aquestes paraules l'eco de la frase antillatina de Lukàs Notaràs.

Paradoxalment, però, un cop assolida la independència, el nou estat grec se sotragué a la jurisdicció eclesiàstica del patriarcat de Constantinoble i optà per una Església nacional autocèfala. L'ideòleg d'aquesta independència fou l'escriptor Adamàndios Koraís (1748-1833), que fou un dels personatges que, amb els seus escrits, contribuï a l'alliberament del poble grec. Ell, en efecte, escrivia: «El clergat de la part de Grècia ja alliberada dels turcs ja no té necessitat de reconèixer com a cap eclesiàstic el patriarca de Constantinoble mentre Constantinoble romangui infectada per la seu de l'il·legal tirà. Cal que l'Església grega sigui governada per un sínode de sacerdots, elegits lliurement pel clergat i els laics [...]. És humiliant que el clergat grec lliure i autònom obeeixi les ordres d'un patriarca elegit per un tirà i obligat a venerar un tirà».²⁷

Val a dir que el sínode de què parla Koraís era pensat més aviat segons la mentalitat de l'Església luterana, amb submissió de l'Església a l'Estat. Amb les idees liberals del filooccidental Koraís s'acordava molt bé la mentalitat de Georg Ludwig von Mauer, luterà i liberal, que fou el primer ministre de Grècia sota el regnat d'Otò I. També el sacerdot Theòklitos Farmakidis era partidari que a un estat independent corresponia una Església autocèfala, independent del patriarcat de Constantinoble, i àdhuc sense el seu consentiment.

Així, l'any 1833 es proclamava l'estatut de l'Església grega autònoma i autocèfala, sense tenir present per res el parer del patriarcat ecumènic. L'Església grega seria governada per un sínode permanent (σύνοδος ἐνδημοῦσα), compost per cinc o set bisbes, nomenats per l'estat i amb un comissari reial en el seu si. Aquesta proclamació equivalia a un cisma respecte de Constantinoble, cisma que durà fins a l'any 1850, en què el patriarca de Constantinoble, Ànthimos IV, amb el seu sant Sínode, reconegué l'autocefàlia de l'Església grega, presidida per l'arquebisbe d'Atenes. És aquesta encara la situació de l'Església de Grècia, que és autocèfala, bé que no té el rang de patriarcat.

Amb aquesta independència desapareixia el referent eclesiàstic etnàrquic del patriarca de Constantinoble entre els hel·lens, més grecs ja que no pas bizantins. El ja esmentat Adamàntios Koraís, seguint el corrent d'origen humanista de redescoberta de la Grècia clàssica, saltant-se tota la tradició bizantina, amb tot el que aquesta significava en el camp religiós i ètnic, volia

26. P. V. PASHOS, *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*, Atenes 1990. Els seus ensenyaments estan recollits en l'obra *Διδαχές*, que tingué moltes edicions Cf. J. B. MENOUNOU, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές καὶ Βιογραφία. Φιλολογικὴ μελέτη*, Atenes ²1979.

27. A. KORAÍS, *Ἀριστοτέλους πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, París 1821, 120.

fer prendre consciència al poble de la seva grecitat. Només sobre la base de la cultura grega clàssica, deïa, i únicament amb la persuasió que els grecs actuals eren, des del punt de vista de la raça, els descendents dels antics grecs, havia de començar la lluita d'alliberament del jou turc. Això, però, significava tallar als grecs el cordó umbilical bizantí i, per tant, religiós, i crear el nou Estat grec no sobre la base de l'ortodòxia bizantina, sinó sobre la base d'una societat laica com s'havia desenvolupat a Europa. Koraís somiava alliberar Grècia del jou turc i de l'«obscurantisme medieval», paraules amb què volia indicar la consciència bizantina. Com diu Iannis Spiteris, la Grècia moderna, en comptes de ser un «Bizanci després de Bizanci» (emprant l'expressió moderna de Nicolae Iorga), es va construir de manera artificial com la «Grècia després de Grècia».²⁸

D'això, del fet que el govern hel·lènic perdés el referent al centre eclesiàstic de Constantinoble, es plany també en el seu article el bisbe Apòstolos Vúlgaris, quan diu: «El patriarcat ecumènic, en tota la durada de la turco-cràcia, sota condicions duríssimes, exercí plenament el seu paper etnàrquic. Va conservar la *nostra* identitat i la *nostra* idiosincràcia. Desgraciadament, el govern neohel·lènic es va allunyar de la cobertura protectora i de la guia del nostre centre etnàrquic. Per això —afegeix— els grecs de tot arreu, amb molta espontaneïtat, s'afanyaren a posar-se sota la jurisdicció del patriarca ecumènic, expressant així la confiança i donant gràcies pel gran do etnàrquic de la Gran Església de Constantinoble».

Efectivament, els grecs, escampats en les diverses diàspores del món, les quals estan organitzades eclesialment i jeràrquicament, estan sota la jurisdicció del patriarca de Constantinoble. D'aquesta manera, es podria dir, potser, que, en un cert sentit, aquesta gent manté una doble condició: de grecs per la seva nacionalitat, i de bizantins per la seva obediència al patriarcat ecumènic. Cal remarcar encara que, ultra els fidels ortodoxos en territori turc, el patriarca de Constantinoble té la jurisdicció directa sobre els anomenats «territoris nous» (Νέα Χώρα), reconquerits posteriorment als turcs i que formen part de l'Estat grec.

Però ens cal tornar enrere, al fatídic any 1453, perquè la caiguda de Constantinoble tingué unes altres conseqüències. Quan s'esdevé el desastre, ja va sorgint un nou centre eclesiàstic important dins l'Ortodòxia, que haurà d'eclipsar en bona part l'antiga seu constantinopolitana. Em refereixo, és ben clar, a la seu de Moscou. Cal que esbossem ràpidament les principals fites d'aquesta evolució.

28. Y. SPITERIS, *La teologia ortodossa neo-grega*, Bolonya 1992, 22.

Els eslaus orientals reberen el cristianisme al segle x, amb el baptisme del príncep Vladimir i dels habitants de Kíev al riu Dnipro, l'any 988. A mitjan segle xi, Kíev tenia el primer metropolita, Hilarió. Destruïda la ciutat pels tàtars en 1240, la seu fou traslladada, el 1299, més al nord, a Vladímir, amb el títol de metropolita de Kíev i de tota la Rus' (terme equivalent al principat de Kíev). Moscou no era llavors més que una petita ciutat, però que anava creixent demogràficament i en importància política, com a capital del gran ducat de Moscòvia. El 1325, el nou príncep Ivan I Kalita convencia el metropolita Pere de traslladar ara la seu a Moscou, sempre amb el títol de metropolita de Kíev i de tota la Rus'. El metropolita el beneí i li profetitzà: «Si m'escoltes, fill meu, tu i la teva descendència sereu glorificats més que els altres prínceps, i la teva ciutat serà famosa entre totes les altres ciutats russes, i els jerarques hi viuran i les meves despulles hi seran enterrades».

El darrer metropolita d'origen grec, Isidor, serà, com hem vist, molt actiu a Florència a favor de la unió. Acabat el concili, i nomenat pel papa Eugeni IV cardenal i legat pontifici per a Rússia i Lituània, tornà, l'any 1441, a la seva seu de Moscou per a proclamar-hi la unió. El gran duc Basili II ni tan sols li deixà acabar la lectura del decret d'unio, sinó que el féu empresonar. Ajudat per amics pogué escapar i fugí a Itàlia. Apareix després a Constantinoble, on l'hem vist celebrant la Litúrgia a Santa Sofia el 12 de desembre de 1452. Al moment de la caiguda de la capital, Isidor hi serà present, se'n sortirà amb vida i fugirà a Itàlia, on morirà, l'any 1463.

En 1448, l'Església de Moscou (sempre amb el títol de metropolia de Kíev), s'autoproclamava autocèfala, sense el consentiment de Constantinoble, on, cal tenir-ho present, hi havia com a patriarca Gregori III, partidari de la unió de Florència. És així com la jerarquia russa va escollir com a metropolita el bisbe Jonàs —un eslau—, trencà la comunió amb el patriarcat ecumènic, que, segons ells, havia traït l'Ortodòxia, i proclamà la seva independència. Mentrestant arribava el 1453, amb la caiguda de Constantinoble.

El segon patriarca de la turcocràcia, Isidor Xanthòpulos, creava, en 1458, la metropolia de Kíev i de tota la Rus', independent de Moscou, la qual passava a ser metropolia de Moscou, ara ja reconeguda. Totes dues metropolies, és clar, sota el patriarcat de Constantinoble. Aquest fet és mal vist per les fonts russes; una història de l'Església russa força recent parla d'aquest acte com contrari a tots els cànons eclesiàstics.²⁹

Restablerta la comunió amb el patriarca ecumènic, Jonàs era ara, de ple dret, metropolita de Moscou. I amb el seu successor, Teodosi, l'any 1461, era

29. Metropolita PITIRIM, *Die russische orthodoxe Kirche*, Berlín 1988, 20.

reconeguda l'autocefàlia de l'Església moscovita. S'accelerava així el procés de la cobejada substitució de Constantinoble per Moscou. En el terreny civil, Ivan III el Gran, casat amb Zoè Sofia Paleòleg, neboda del darrer emperador bizantí, importà la pompa bizantina i adoptà l'àguila bicèfala. El metropolita Zòsim parla d'ell com d'un nou Constantí, i de Moscou com d'una nova Constantinoble. El nét d'Ivan III, Ivan IV, el Terrible, es convertí en el primer tsar ('emperador', 'rei') de Rússia. Durant el seu regnat el monjo Filoteu de Pskov proclama aquella sentència cèlebre que sintetitza tot el procés de glorificació de l'Església russa: «L'Església de l'antiga Roma caigué en l'heretgia (sobretot pel *Filioque*); la nova Roma (és a dir, Constantinoble) caigué, pels seus pecats (per haver acceptat la unió de Florència), en poder dels turcs. Ara sorgeix la santa i apostòlica Església de la tercera Roma, que, estenent-se per tot l'univers, difon arreu, com el sol, la llum de la fe veritable. Mai no podrà haver-hi una quarta Roma.»

Mort Ivan IV, en 1584, el succeeix el seu fill Fiódor (Teodor), darrer sobirà de la dinastia ruríkida, però sota la regència del seu cunyat i gendre d'Ivan, el cèlebre Borís Godunov. És durant aquesta regència, en 1589, que la seu de Moscou esdevé patriarcat, gràcies als esforços de Borís. Tres anys abans, Borís intenta guanyar-se el patriarca d'Antioquia. Després rep el mateix patriarca de Constantinoble, Jeremies Tranos, el qual insisteix que cal un concili a Constantinoble per a dilucidar la qüestió. Borís insisteix i acompanya les seves peticions amb regals a mans plenes. Finalment, el 21 de gener de 1589, Jeremies cedeix i concedeix al metropolita Job el rang de patriarca de Moscou. Tornat a Constantinoble, Jeremies Tranos reuneix un concili (maig de 1590) que aprova l'elevació de la seu de Moscou al rang de patriarcat i li concedeix el cinquè lloc (no el segon, com volien els russos) entre els patriarcats orientals: Constantinoble, Alexandria, Antioquia, Jerusalem i, ara, Moscou. Pel que fa a l'Església de Kíev, sempre sota la jurisdicció constantinopolitana, el 1686 fou incorporada i subordinada al patriarcat de Moscou.³⁰

Que algun dia la seu moscovita arribés a l'autocefàlia i al patriarcat, cau de ple en el sistema organitzatiu i en la mateixa eclesiologia ortodoxa. Però el procés, la manera com Moscou arribà al patriarcat és, certament, una de les conseqüències de la caiguda de Constantinoble en 1453. Com ho és que, mentre l'Església de Constantinoble, sota els otomans, no tenia possibilitat

30. Abans, l'any 1596, hi havia hagut la Unió de Brest, per la qual la jerarquia ucraïnesa, llevat de dos bisbes, decidí d'unir-se a Roma. La part ucraïnesa que no secundà aquesta unió quedà sense jerarquia fins a l'any 1620, en què el patriarca de Jerusalem la restaurà amb la consagració de nous bisbes. Aquesta Església ortodoxa ucraïnesa depenia del patriarcat de Constantinoble fins que fou absorbida per Moscou l'any 1686.

d'evangelització i d'expansió, l'Església russa pogué estendre's, cap a l'est, per Sibèria, fins a la Xina,³¹ al Japó i fins a Alaska, que va ser territori rus fins l'any 1867, quan fou comprat pels Estats Units d'Amèrica. L'acció missionera de l'Església russa fou realment molt important.

UN «DESPRÉS DE 1453» ACTUAL

El patriarca de Constantinoble es troba en una situació no sempre fàcil dins de Turquia, oficialment laica i amb grans rebrots de fonamentalisme islàmic. Ja no és l'antic etnarca dels cristians de l'Imperi otomà. La seva jurisdicció patriarcal dins de Turquia queda limitada a un nombre molt reduït de fidels.³² L'any 2007 la cort suprema de Turquia negava el valor «ecumènic» del patriarcat. D'acord amb això, el patriarcat és simplement un ens turc destinat al culte de la minoria grecoortodoxa; per tant, el patriarca no es pot atribuir el títol d'«ecumènic» per a tot el conjunt de l'Ortodòxia. El text de la cort suprema cita, en suport de la seva decisió, que el tractat de Lausana del 1923, el qual, tot i que obliga el govern turc a admetre que la seu del patriarcat sigui a Istanbul,³³ classifica el patriarcat de Constantinoble simplement com una minoria religiosa, i encara avui no té una entitat jurídica.³⁴ El patriarca Bartomeu, ciutadà turc (només així pot ser patriarca) havia dit, justament poc abans: «No volem només la llibertat de celebrar el nostre culte a l'interior de les nostres esglésies, sinó el reconeixement de tots els drets civils, com els són reconeguts als nostres germans i connacionals musulmans a Turquia. Els mateixos drets de què gaudeixen, justament, els nostres germans musulmans a Europa.» La

31. La gran evagelització de la Xina havia tingut lloc molt abans, ja a partir dels segles VI-VII, per obra de l'Església Assíria, que desaparegué al segle XIV sota la dinastia Ming.

32. Estan també sota la jurisdicció del patriarcat de Constantinoble tots els grecs de la Diàspora, organitzats en arquebisbats i metropolies arreu del món, més algunes Esglésies no gregues: l'exarcats de les parròquies ortodoxes russes de l'Europa occidental, la diòcesi ortodoxa capatorussa dels EUA, l'Església ortodoxa ucraïnesa dels EUA, la diòcesi ortodoxa albanesa d'Amèrica i una sèrie de monestirs i institucions eclesiàstiques. Dins de Grècia (que és una Església autocèfala) depenen de Constantinoble els monestirs de l'Athos, i algunes metropolies del nord de Grècia i algunes illes de l'Egeu depenen canònicament i espiritualment de Constantinoble, mentre que l'administració és exercida per l'arquebisbat d'Atenes; corresponen als anomenats «territoris nous» (Νέα Χώρα), és a dir, reconquerits posteriorment als turcs.

33. Al barri del Fanar (Fener), nom que generalment ja designa el patriarcat.

34. L'any 1922, amb el suport d'Atatürk, un sacerdot ortodox capadocia creava l'Església Ortodoxa Turca; ell mateix en fou el primer patriarca, que ha tingut tres successors, sempre per línia familiar. Pràcticament sense fidels, l'actual patriarca, des del 2002, és Eftim IV (Sevgi Erenrol)

cèlebre escola teològica de Halki, a l'illa homònima, creada l'any 1844, on s'havien format tants jerarques i personalitats il·lustres de l'Ortodòxia, fou tancada pel govern turc l'any 1974 i roman encara tancada. Les promeses i els intents per una reobertura, malgrat la mediació internacional, no han donat fruit.³⁵ I en més d'una ocasió la seu del patriarcat ha sofert atacs. Cal afegir-hi que de tant en tant rebrota la idea de reconvertir Santa Sofia en mesquita, com en 1453.

El patriarcat de Moscou, després dels anys foscos del règim comunista, anys que van suposar per a l'Església russa la persecució,³⁶ les catacumbes, però també una certa connivència amb el règim, amb el que s'ha conegut com a «sergianisme» (del metropolita Sergi, *locum tenens* del patriarcat i patriarca des de 1943), ha ressorgit amb una nova força i ha recuperat, i fins augmentat, l'esplendor i la influència de després del 1453.

Però la dissolució de la Unió Soviètica ha comportat una tensió en les relacions entre el patriarcat de Moscou i el de Constantinoble, amb dos casos molt significatius: Estònia i Ucraïna. Per al patriarcat de Moscou, tots els cristians ortodoxos dins el que havia estat l'imperi tsarista i després la Unió Soviètica, conformen l'Església russa i, doncs, depenen del patriarcat de Moscou. En el cas d'Estònia, l'any 1996 el patriarca de Constantinoble renovava l'autonomia de l'Església ortodoxa d'Estònia, proclamada l'any 1923, en uns anys d'independència civil. Aquest fet provocà la protesta del patriarca de Moscou i fins la ruptura de la comunió eclesiàstica amb Constantinoble, situació que durà uns quants mesos. En el cas d'Ucraïna, també durant els anys d'independència abans de ser sotmesa a l'URSS, l'any 1920 naixia l'Església Ortodoxa Ucraïnesa Autocèfala, liquidada pel govern soviètic l'any 1930, però mantinguda a les catacumbes i a l'exili. Aquesta Església ha ressuscitat després de la caiguda del comunisme i actualment constitueix l'Església Ortodoxa Ucraïnesa Patriarcat de Kíev. No reconeguda oficialment per cap Església, tampoc pel patriarcat de Constantinoble, que hi semblaria favorable, és una de les qüestions que Moscou retreu sovint i que provoca friccions amb Constantinoble.³⁷

35. En alguns moments es besllumava alguna esperança, com m'indicava el patriarca Bartomeu I, l'any 2005, en una audiència privada amb la família. Però tot resta igual.

36. El patriarca Tikhon fou empresonat pel govern i deposat per l'anomenada «Església vivent»; mort el 1925, és considerat màrtir i ha estat canonitzat.

37. Recentment alguns jerarques ortodoxos d'Amèrica del Nord sota la jurisdicció de Constantinoble s'han mostrat partidaris d'aquest reconeixement, cosa que Moscou retreu a Constantinoble. Ja l'any 1988, Moscou no veié amb bons ulls la visita a Kíev del patriarca de Constantinoble (llavors Dimítrios), amb motiu del mil·lenari del baptisme d'Ucraïna. De fet, Constantinoble es considera, amb raó, la mare de l'Església d'Ucraïna.

De friccions entre Moscou i Constantinoble n'han anat apareixent al llarg d'aquests anys. El 2007, la delegació russa abandonava la X sessió de la Comissió Mixta Internacional catòlico-ortodoxa de teòlegs, reunida a Ravenna, perquè, en la delegació del patriarcat de Constantinoble, hi havia un representant de l'Església ortodoxa d'Estònia. En desacord, a més, amb el document d'aquesta sessió, en publicava, anys després (2013), un de propi, que matisava molt la qüestió del primat. Aquest és, precisament, un dels temes més recurrents i que ha tingut sobretot com a actor principal el director del Departament de Relacions Eclesiàstiques Exteriors (DREE) del patriarcat de Moscou, el metropolita Hilarion de Volokolamsk (Alféiev). Enfront del pensament del metropolita Joan de Pèrgam (Ziziulas), que recordava que «no hi ha primat sense conciliaritat ni conciliaritat sense primat», Hilarion Alféiev insisteix en la igualtat entre els patriarques ortodoxos, bé que el de Constantinoble és *primus inter pares*, i afirma un primat exclusivament honorífic, qualitat que té una base merament humana i històrica. Va reaccionar també contra el metropolita de Prusa (Bursa, Turquia) que deia que el patriarca de Constantinoble, en tant que arquebisbe, és «el primer entre iguals» (πρώτος μεταξύ ίσων), però que, com a patriarca ecumènic, és «el primer sense igual» (πρώτος δίχως ίσων). Tot i reconeixent la significació especial del patriarca de Constantinoble, Hilarion ha marcat sempre distàncies, advertint sovint que aquest no és com un «papa» de l'Ortodòxia.

Després d'haver afirmat que seria present al Gran i Sant Concili de l'Església ortodoxa, celebrat, finalment, a Creta, el juny de 2016, el patriarcat de Moscou es féu enrere, seguint, potser les passes del patriarcat d'Antioquia; cal tenir present que Rússia havia ajudat els cristians àrabs del patriarcat d'Antioquia a desfer-se de la tutela grega de Constantinoble. Al segle XIX sorgia un veritable eix Damasc-Moscou, que es mantingué en l'època soviètica i que arriba fins avui. I, per pressió de l'Església russa, algun tema que havia estat previst de ser examinat en el concili, sobretot el dels Díptics (és a dir, l'ordre de commemoració en els díptics i, doncs, l'ordre de preeminència), en va ser exclòs. De fet, com al segle XVI, quan va assolir la categoria de patriarcat, Moscou aspira que li sigui reconegut el segon lloc, immediatament després del patriarca de Constantinoble.³⁸ L'Església russa torna a ser puixant, amb uns 150.000.000 de fidels, pràcticament la meitat de tots els cristians ortodoxos del món. D'això n'és conscient el patriarcat de Moscou en la seva

38. L'ordre dels patriarcats és el següent: Constantinoble, Alexandria, Antioquia, Jerusalem (els quatre antics d'Orient, al costat de Roma, d'Occident); Moscou, Sèrbia, Romania, Bulgària i Geòrgia.

actuació, en els seus contactes i en l'expansió de la seva influència a nivell intereclesial³⁹ i internacional.

Potser, bé que en una altra escala i d'una manera força diferent, estem davant d'un panorama com el de després de l'any 1453. Si més no, sota alguns aspectes en perduren encara les conseqüències. Tanmateix, des de la seva delicada situació, el patriarca ecumènic de Constantinoble, S. S. Bartomeu I, exerceix, com a representant màxim de l'Ortodòxia, una funció espiritual molt important, tant dins de l'Ortodòxia, com en el camp de les relacions ecumèniques, a favor de la pau en el món i per la conservació de la natura.

39. A nivell intern de l'Església russa, val a dir-ho, el patriarca es troba amb l'oposició d'un sector ultraconservador que rebutjava, per exemple, la trobada del patriarca Ciril amb el papa Francesc, trobada, d'altra banda, no exempta d'algun factor polític.